

Knut Andresen

Nord-Østerdal mellom Nidaros erkebispedesete og Hamar bispedømme¹

Nord-Østerdal ligger på overgangen mellom Østlandet og Trøndelag. Følgelig orienterer Nord-Østerdal seg begge veier. Når temaet er Nord-Østerdal og kirkelig tilhørighet, må vi derfor se både nordover og sørover. I år markeres 850-jubileum for Nidaros erkebispedesete og Hamar bispedømme. Nord-Østerdal har en fot i hvert av bispedømmene. I dette bidrag vil jeg særlig berøre middelalderen og de første århundrene etter reformasjonen.

Da den norske kirkeprovins ble etablert i 1153, ble både Nidaros erkebis-

pedømme og Hamar bispedømme opprettet. Nidaros erkebispedømme besto av Grønland, Island, Færøyene, Orkenøyene, Hebridene og Isle of Man – samt 5 bispedømmer i Norge. Hamar var det eneste norske bispedømme som ble nyopprettet i 1153 – både Bjørgvin, Stavanger, Oslo og Nidaros var bispedømmer tidligere og hadde vært det i ca 70 år før 1153.

Hvor hørte Nord-Østerdal til i 1153? De var ikke så opptatt av kirkelige gren-

Nidarosdomen, før restaurering. Repro: Hedmarksmuseet og Domkirkeodden.

ser den gang. Det var den tids tings- og fylkesinndeling som var basis for samfunnsstrukturen og avgjorde grensene. Grensen mellom Oplandene og Trøndelag gikk omtrent ved Hanestad. Den kirkelige organisasjonsoppbygging var ikke en alternativ struktur til den verdslige. Men den kirkelige struktur bidro til å styrke og stadfeste den verdslige. Landet ble kristnet ved lov. Det var Frostating, Gulating, Eidsivating osv som vedtok kristenrettene. Derfor var det naturlig at Nord-Østerdal kom til å høre til det område som det verdslig hørte inn under – nemlig Trøndelag. Det var altså erkebiskopen i Nidaros som i middelalderen var Nord-Østerdals biskop.

Besøkte erkebiskopen ofte Nord-Østerdal i middelalderen? Nei, faktisk meget sjelden. På den tiden kom ikke biskopene til folket. Det var folket som kom til biskopene. Og veien til Nidaros var neppe lang fra Nord-Østerdal. Kanskje kan det endog sies at den var kort. Den sentrale helligdom for Nord-Europa og Norden i middelalderen var Hellig Olavs skrin som sto i Nidarosdomen. Og sett på bakgrunn av den betydning dette helligsted hadde for land og folk, for fruktbarhet og grøde, for helse og salighet – var det antagelig kort fra Nord-Østerdal til Nidaros. Veien til kraftkilden måtte være kort – og var det.

Allikevel har vi vitnesbyrd om at erkebiskoper var i Nord-Østerdal – og de var sikkert på besøk flere ganger enn det vi har skriftlige kilder om. Det var biskopens oppgave å vigse kirker. Det ble nok også sett på som et av de viktigste tiltak for å innføre kristen sed og skikk i bygdene. Men vigslingsbesø-

kene hadde ikke bare en åndelig side. Det var viktig for biskopene å markere kirkens eiendomsrett over kirkehuse- og sikre deres inntekter for kirkens og presteskapets beste. Derfor må vi regne med at erkebiskopen i Nidaros har vært på flere vigslingsbesøk enn det vi har skriftlig kilder om.

I 1211 ble Tunnuset kirke vigset av erkebiskop Tore av Nidaros ². Kirken ble vigset til St.Laurentius, St.Thomas og St.Margrete. Den lå like ved ferdelsleia til Nidaros. Det var nok en viktig grunn å sikre pilegrimene et kirkested på veien. Men samtidig fikk de fastboende på denne måte sin kirke – og ble overlatt ansvaret for å holde den i stand og sørge for prestens underhold. Snorre skriver i Olav den Hellige saga slik om Østerdalen: ”Der var det svært spredte bygder, folk bodde langs vassdrag og på rydninger i skogene, men det var få steder det lå samlet i storbygder” ³. Tynset var nok en av disse stedene folket hadde samlet seg i det Snorre kaller en storbygd. Den som har vært på Island vet at det ikke skal mange hus til for å få rett til å bruke det navnet.

Erkebiskop Tore satte spor etter seg i 1211. Vi kjenner meget få dedikasjonsinnskrifter fra middelalderen inne i norske kirker – Ingvald Undset (Sigrid Undsets far) nevner bare seks ⁴. Av disse er tre fra Nidaros domkirke og kan fremdeles ses der. De tre øvrige stammer fra kirker som nå er borte; - Neslands kirke i Telemark, Øyra kapell i Fåberg og Tynset kirke i Østerdalen. Innskriften her stammer fra erkebiskop Tores vigsling av kirken 20.august 1211, men er dessverre gått tapt.

Vi kjenner få øvrige bispebesøk til

Tynset i middelalderen. Men i 1480 er erkebiskop Gaute på besøk. Vi vet ikke hva han gjorde. Sannsynligheten er stor for at det dreide seg om en kirkevigsling. Erkebiskop Gaute rakk over mye. Ingen har vært erkebiskop lengre enn ham – hele 35 år. Etter Gaute var ingen biskop på besøk før den lutherske Jens Nilssøn kom til Tynset i 1580. Da var det 100 år siden siste bispebesøk, skriver Jens Nilssøn ⁵.

Den sterkeste kontakt med kirkelivet utenfor sine egne bygder, opplevde nok Nord-Østerdølene på disse områder:

- pilegrimene som vandret gjennom bygdene
- Nidarosbiskopens domsmenn og skatteoppkrevere som dukket regelmessig opp
- prester som ble sendt dem fra erkebiskopen i Nidaros

Flere pilegrimsleder loset pilegrimer på vei til Nidaros gjennom Nord-Østerdal. Det var Hellig Olavs grav de skulle til. Dette har hatt stor betydning. De langsveisfarende ble helt sikkert godt tatt vare på – før og etter fjellovergangen. Og de slo seg nok også til ro en stund. I våre dager undervurderer vi sterkt den betydning de reisende hadde i middelalderen. Det var de reisende som brakte nyheter, skapte kontakt, brakte kunnskap og frembrakte ønske hos folk om selv å reise. Nord-Østerdal var en sentral ferdelsåre. Det var særlig fra Sverige mange pilegrimer passerte gjennom Nord-Østerdal – fordi ledene fra Värmland og det sentrale Sverige gikk over her. Deres impulser satte sine spor.

Den eldste treskulptur vi kjenner av St.Olav er fra midten av 1200-tallet og hørte hjemme i Tyllidal kirke. Det forteller at Nord-Østerdal ikke bare var et sted man reiste gjennom. Men det var et viktig sted hvor tro og kultur slo rot i den lokale befolkning. Statuen fremstiller Olav sittende med sitt kirkelige og verdslige symbol i hendene: et martyrsverd i høyre hånd som tegn på hans helgenverdighet og et rikseple i venstre hånd som tegn på hans kongelige verdighet. Spesielt ved Olav fra Tyllidal er at han ikke holder rikseplet opp, men at han legger det på låret og legger hånden over det. Dette forteller at Olav fra Tyllidal representerer de eldste fremstillinger av ham vi i dag kjenner ⁶.

Overfor en pilgrim skulle man være gjestfri. Det var knyttet åndelig fortjeneste til det – men lite jordisk gods. Det kunne nok tære på kosten mange steder. Derfor var det nok ikke alltid like populært å huse de veifarne. Opp gjennom middelalderen – helt fra 1150-tallet og frem til Reformasjonen – blir det derfor stadig utstedt vernebrev for pilegrimene. Bestemmelsene ble gitt av kirken og stadfestet av paven i Roma. Og hver konge må avgi løfte eller utstede privilegiebrev eller vernebrev for pilegrimene. Særlig mange slike kjenner vi fra 1200-tallet og Østerdalen er ofte nevnt.

Om pilegrimenes nærvær til tider kunne være upopulært, var nok alltid erkebiskopens oppkrevere mindre populære. De kom for å innkreve bøter for brudd på kristenrettene. Synden var på den tid en del av den kirkelige strafferett. Og folk måtte betale bot til kirken for ekteskapsbrudd, tyverier, brudd på helligdagsfreden osv. Dette

var en betydelig inntektskilde for kirken – og i Nidaros var pengebehovet stort i forbindelse med erkebispestens drift og byggingen av Nidarosdomen. Det er altså bl.a. middelaldermenneskenes synder som har bidratt til å bygge Nidarosdomen. Erkebiskopens folk besøkte nok Nord-Østerdals bygder hver sommer for dette formålet.

Gjorde Nord-Østerdølene opprør noen gang eller lot de sin røst oppreise mot autoritetene – i sør og nord? Det gjorde de sikkert flere ganger enn det vi har skriftlige kilder om. Vi aner et fortvilet opprør eller utblåsing etter Svartedauen i 1349. Folket var utarmet, hadde betalt militærskatten (leidangskatten) og ville slippe dobbelt skattetrykk. Kongen anlegger en positiv tone i et eget skriv av 1358 til østerdølene: "Ingen skal betale mer i skatter og avgifter enn det som har vært vanlig tidligere, og som deres foreldre har gitt til Våre foreldre og til Oss" ⁷. Budskapet er allikevel tydelig. Det skal betales – selv om forholdene er meget vanskelige. Men viljen til å skape gode forhold mellom kongemakt og bondestand i Østerdalen er også til stede.

I 1518 protesterte østerdølene igjen kraftig mot skatteinnkrevningen. De skrev til lensherren Henrik Krummedike og bad om råd "huru vi skal bære oss ad. For vi ærom fattige menn" ⁸. I denne som i mange andre saker ble erkebisp i Nidaros – som også var lensherre – skyteskive for folks aggresjon. Han krevde inn penger på vegne av kirke og kongen.

Det mest positive som kom fra

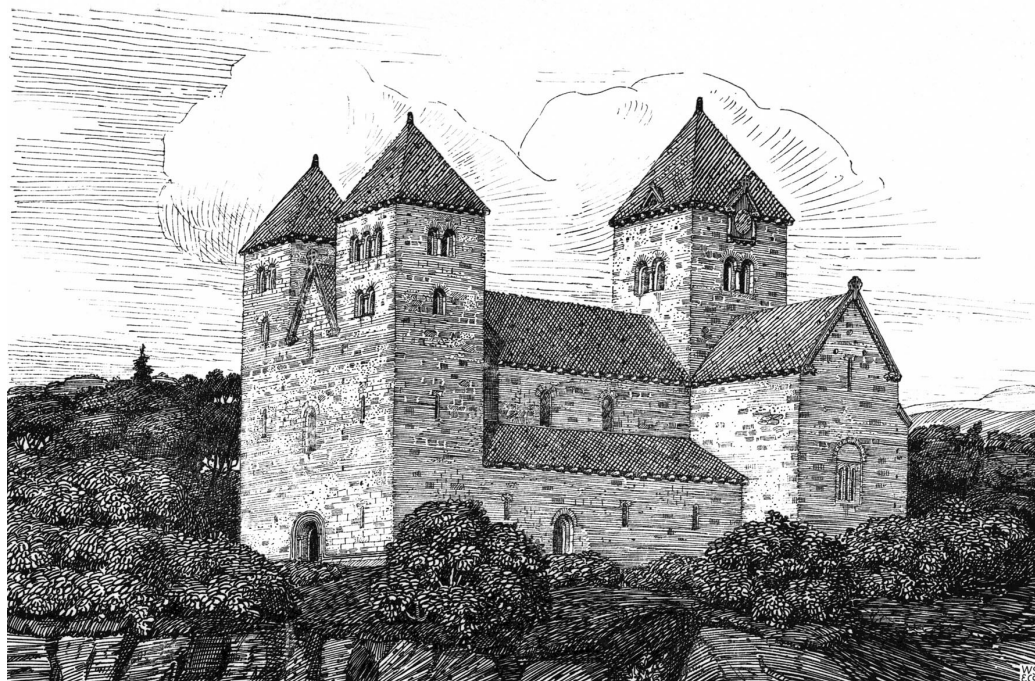
Nidaros var prestene som ble utsendt til bygdene. Nidarosdomen hadde tre funksjoner; - den var Hellig Olavs gravkirke, erkebiskopens hovedkirke og her fikk prester sin opplæring eller utdannelse. Katedralskolen kan derfor spore sin historie helt tilbake til grunnleggelsen av erkebispesetet i Nidaros. Det var nok en stor ære å få tilbake en av bygdas sønner som prest. Det skjedde sikkert ofte også i bygdene i Nord-Østerdal.

*

Hva så med tilknytningen mot Hamar i middelalderen? Det var nok heller liten kontakt. Sannsynligvis besøkte bønder Hamar-kaupangen for handel sommerstid og fikk med seg impulser derfra. Men de fleste stoppet nok på Grundset.

Det er for øvrig interessant at mens Nord-Østerdal tilhørte erkebispedømmet og orienterte seg mot Trøndelag, ble områder som Jämtland og Härjedalen, Idre og Särna regnet som hørende til Hamar bispedømme i hvert fall i senmiddelalderen. Hamar domkapitel stadfester synsforretninger i disse områdene i 1425 – som ellers kanskje normalt skulle vært foretatt i Uppsala erkebispedømme. Biskop Sigurd av Hamar visiterte i Särna i 1403. Det samme gjorde biskop Jens Nilsson i 1580-årene. Men i løpet av 1600-tallet ble dette til svenske områder ⁹.

Hamar bispedømme strakk seg også langt vestover i middelalderen. Ringesrike og Numedal hørte til Hamar. Derimot hørte Valdres først til Stavan-

*Hamar domkirke, slik den kan ha sett ut i seinmiddelalderen. Tegnet av Olaf Nordhagen.
Repro: Hedmarksmuseet og Domkirkeodden.*

ger bispedømme, senere til Bjørgvin. Først i 1631 ble Valdres lagt til Hamar (dvs Oslo) bispedømme. Mot nord – sett fra Hamar – gikk grensen mellom Hamar og Nidaros gikk omtrent ved Hanestad.

Reformasjonen brakte hele landet inn i en krevende og ustabil overgangstid. Reformasjonen var jo en kongelig erobring av gods og eiendom like mye som det var en åndelig fornyelse av menneskets sinn. Det var forandringene i tilknytning til gods og eiendom som kom først. De åndelige endringer tok meget lengre tid.

I Nord-Østerdal var det nok ikke mange lutheranere på 1500-tallet.

Men da biskop Jens Nilssøn fra Oslo (1580-1600) dro på sine visitasreiser de

siste 20 år av 1500-tallet, la han også veien om Nord-Østerdal. Hvorfor dro Oslo-bispen så langt nord?

Etter reformasjonen ble Hamar bispedømme lagt inn under Oslo bispedømme. Men Nord-Østerdal lå jo ikke i Hamar bispedømme. Tynset ble regnet som et anneks under Oppdal i Nidaros bispedømme. Så hvorfor dro han til Tynset i 1580?

En forklaring er at Nord-Østerdal formelt var lagt under Akershus len i 1527, men dette hadde ikke direkte noen kirkelig betydning¹⁰. En annen sannsynlig grunn for at biskop Jens Nilssøn besøkte Tynset, var at han måtte ordne opp i en lokal kirkelig strid om status til den nye soknepresten. Soknepresten var ordinert i Oslo og

sendt derfra. Var han da en riktig prest, tenkte folk? Nord-Østerdal hadde jo i 400 år fått sine prester fra Nidaros! Antagelig fikk biskop Jens Nilssøn roet sinnene, men han skriver i sin visitasbok: *"Hvorledes det haver sig når det gjeld Tynneseter, om det hører til Thrundhjems stift eller Hamar stift, findes ingen beskjed og antegnelser eller beretning"*

¹¹. Verken Aslaks Bolts jordebok fra 1450 eller Arild Huitfeldts jordebok gir opplysninger som kan hjelpe til å fastsette tidspunktet for en eventuell overgang.

Jens Nilssøns visitasreiser fikk nesten karakter av en slags kirkelig erobring eller annektering av Nord-Østerdal. Fra 1580 regnes Nord-Østerdal med til Oslo bispedømme. Dette varte helt frem til 1864 da Hamar bispedømme ble gjenopprettet ved kgl.res.27.februar.

Men bildet er ikke entydig. Det finnes en rekke brev i Riksarkivet påtegnet av lensherren i Trondhjems len som gjelder kirkelige forhold særlig i Kvikne og Tynset. Huitfeldt jordebok forteller at Trondhjemsfogden Kristen Sofusson i 1575 hadde tatt fra Kvikne både kalk, disk og kirkelige ornamenter. I 1639 ba presten Anders Henriksen Størdal i Kvikne om å få sine kår forbedret. Presten på Tynset - som hadde tiende fra Støren og Soknedal - ba om å få sine forpliktelser innfridd på grunn av de mange reisende til bergverkene på fjellet ¹². Forbindelsene til Trøndelag er derfor tydelige nok. Det hele bekrefter Nord-Østerdals beliggenhet – mellom Trøndelag og Østlandet.

Det er fantastisk å følge Oslo-bisko-

penes visitasreiser – eller biskopene over Aggershus stift som de kalles - fra midten av 1600-tallet. De er stadig på reise. Jens Nilssøn satte seg som mål at hver kirke i hans bispedømme skulle ha en Bibel. Det vites ikke om han nådde dette målet, men det sier noe om den tids kirkelig målsetting.

Biskop Nils Glostrup (1617-1639) sier etter en reise i Gudbrandsdalen og Østerdalen at han har pålagt klokkerne en gang hver uke å eksaminere barna i katekismens forklaringer. Eller som det heter i 1600-tallets språk: *"at convocare børnene og dennem explicatione catechetica informere"* ¹³.

Biskop Hans Rosings reiser (1664-1699) på slutten av 1600-tallet er beundringsverdige. I januar og februar 1685 dro han over Hadeland og Toten, til Biri og Fåberg og deretter opp Gudbrandsdalen, – helt til Lom og Lesja. Så ned igjen dalen til Hedemarken og opp Østerdalen. Men så tok kreftene slutt på Rena. Han skriver: *"Endog jeg haver intimeret visitation på Tøndset 12.februar 1665 og på Quichne 16.februar saa maatte jeg dog formedelst førets opslag efterlade de menigheder og i Jesu navn forandre reisen og intimationen pergere paa Elverum"* ¹⁴. Det ble for tøft å dra helt til Nord-Østerdal.

Men biskop Rosing så verdien av kirkens plass i lokalsamfunnet. Han har en vakker skildring som jeg tror er dekkende for kirkeforholdene også i Nord-Østerdal i disse århundrer etter reformasjonen. De forteller at Nord-Østerdølene har klart seg greit på egen hånd i overgangen mellom

Nidaros og Hamar, mellom Østlandet og Trøndelag: *"De faa og fattige tilhørere bor der, formaa at skyssse og føre prestene end som alders tid sedvanlig haver været"*¹⁵. Stundom er veiene i en slik forfatning at en ikke kan komme frem. Men i disse annekser som ligger så langt borte, vil der alltid være noen som *"etter anordning og gammel læreartig skikk, læser av Postillen og gjør Bøn, samt sjunger Psalmer i Kirken og underviser Ungdommen på alle Søndage, paa det Tilhørerne dog have nogen Opmuntring til Andagt og Undervisning til Salighed. Ellers naar Præsten paa visse Tider did kommer, prædiger han nogle Dage på Raad fra dennem og Catechismen fornemmelig forklarer. Derpaa overhører han Ungdommen, saa og de Sengeliggende, dernest de Aldrende og Vanføre, besøger, underviser og trøster"*¹⁶.

Det var på denne tiden industrialiseringen kom til Nord-Østerdal. Bergverkene skapte en ny tid i mange nye lokalsamfunn – med ringvirkninger på hele samfunnsstrukturen. Nå kom de nye kirkene. Kvikne 1652, Tyllidal 1736, Røros 1784, Tynset 1657 og 1795. Det kan registreres noe interessant i forholdet mellom handel og kirke: Mens handel og næringsliv orienterte seg i retning av Trondheim, var området i kirkelig henseende i hovedsak knyttet sørover.

Østerdalen var ett prosti fra 1759 til 1867 – i Oslo bispedømme. I 1864 ble Hamar bispedømme nyopprettet etter reformasjonen og fikk Halvor Folkestad som sin første biskop. I 1867 ble Østerdalen prosti delt. Fra det nyopprettede Hamar bispedømmes tid brukes altså Nord-Østerdal i den kirkelige inndeling – tilhørende Hamar.

Det markeres en viktig felles historie når vi dette året feirer 850 års-jubileet for Den norske kirkeprovins. Både Nidaros erkebispedømme og Hamar bispedømme har dette som grunnlegelsesår. Når vi skriver Nord-Østerdals kirkelige historie, må vi se i begge retninger – både mot nord og sør.

- 1) Foredrag på Museumssenteret Ramsmoen, Tynset 23.februar 2003.
- 2) Tynset kirke 1795-1995. En 200-års beretning. Utg.av Arne Dag Østigaard m.fl. Tynset 1995. Side 8.
- 3) Snorres kongesagaer. Oslo 1969. Side 338.
- 4) Ingvald Undset: Indskrifter fra middelalderen i Trondhjems domkirke. Chra. 1888. Side 8.
- 5) Oddrun Kårstad: Hamar bispestols historie 1153-1953. Hamar 1953. Side 86.
- 6) Anne Lidén: Olav den Helige i medeltida b ildkonst. Sth.1999. Side 52.
- 7) Halvard Bjørkvik: Folketap og sammenbrudd 1350-1520. Oslo 1996. Side 54.
- 8) Halvard Bjørkvik: Folketap og sammenbrudd 1350-1520. Oslo 1996. Side 219.
- 9) Oddrun Kårstad: Hamar bispestols historie 1153-1953. Hamar 1953. Side 87.
- 10) Halvard Bjørkvik: Folketap og sammenbrudd 1350-1520. Oslo 1996. Side 135.
- 11) Oddrun Kårstad: Hamar bispestols historie 1153-1953. Hamar 1953. Side 86.
- 12) Ds. Side 87.
- 13) Ds. Side 104.
- 14) Ds. Side 106.
- 15) Ds. Side 106.
- 16) Ds. Side 106.

Knut Andresen
Domprost i Nidaros